

Laura Carrara (1984) PhD, a Heidelbergi Tudományos Akadémia tübingeni kutatóhelyének tudományos munkatársa. Fő kutatási területei: görög irodalomtörténet, természeti katasztrófák az antik irodalomban. A Ióannés Malalas-féle világkrónika tudományos kommentárját készítő kutatócsoport tagja.

Az antik földrengésekről szóló, általa és Jonas Borsch által szerkesztett tanulmánykötet (*Erdbeben in der Antike. Deutungen – Folgen – Repräsentationen*) 2016-ban jelenik meg a Mohr Siebeck kiadónál.

„Amikor minden üszkösen feketéllett, a szavak csillámlottak csupán”

Mi az irodalom szerepe, ha kitör a katasztrófa?

Laura Carrara

Günter Grass 1979-ben megjelent, barátja és kollégája, Hans Werner Richter 70. születésnapjára ajánlott elbeszélésében, a *Vesztfál csevelyben* Günter Grass találkozót rendez néhány német barokk költőnek a vestfáliai zarándokhelyen, Telgteben, a harmincéves háború utolsó előtti évében (1647).¹ Az egybegyűlt írók szándéka, hogy az irodalom háborús időkben kialakult szomorú helyzetéről és a haza – véleményük szerint – ezzel összefüggésben álló hanyatlásáról beszélgesenek, és „egy-két szót váltsanak a politikáról” (Grass 1987, 21). Végül, úgy tűnik, kudarcba fullad a vállalkozás (politikai kiáltványuk szimbolikusan a tűz martaléka lesz); ám a találkozó első estéjén a szervező, Simon Dach még meg van győződve arról, hogy éppen egy költő-gyűlés bírhatna jelentőséggel a háború sújtotta Németország számára, hiszen – ahogy Dach éjjeli tünődése során megfogalmazza – „amikor minden üszkösen feketéllett, a szavak csillámlottak csupán” (Grass 1987, 21).

Amikor egy társadalom nehéz időket él át, az írók és értelmiségiek hamar explicit vagy éppen implicit nyomás alá kerülnek, hogy igazolják magukat, mégpedig nemcsak önmagukkal szemben,² hanem a nyilvánosság irányában is: mire jó az összes elképzelt világuk, a prózájuk és a költészetük, ha embertársaiknak a pusztá túlélés problémájával kell szembenéznüik?³ A katasztrófa – okozza bár emberi tényező, mint a harmincéves háborút,⁴ vagy legyen természeti eredetű, mint egy földrengés – kihívás elé állítja az írókat, hiszen ezáltal ők, akik pusztán „a szavak emberei” (Grass 1987, 7), olyan valósággal találják szemközt magukat, amely éppen a szót mint olyat teszi lehetetlenné vagy haszontalanná.

Ha létezik olyan kulturális áramlat az ókori görög irodalomban, amelynek „hasznát” és „hatását” a korabeli társadalomra gyakran megkérdőjelezzik, sőt az utóbbi évtizedekben kifejezetten tagadják, akkor az ún. második szofisztika ilyen. Üres „üveggyöngyjáték”, valóságtagadó nosztalgia,⁵ olyan „buborék”,⁶ amelynek nem sok lehetősége van – és érdekében sem áll – hatni a valóságra: ez volna a második szofisztika, amely a Krisztus utáni első két évszázad egyik legnagyobb irodalmi mozgalma volt, amennyiben az irodalmi termés mennyiségét és a szerzők számát tekintjük mérvadónak.⁷ A második szofisztika kulturális jelenlétén túl a kereszténység első évszázadai a Római Birodalom keleti provinciáiban egy egészen másfajta jelenség miatt is kitűnnek: a gyakran bekövetkező súlyos földrengések miatt, amelyekről a források meglehetősen részletesen tudósítanak. A földrengéseknek és az irodalomnak a második szofisztika időszakában megfigyelhető viszonya képezi jelen fejtegetéseim tárgyát, amelyek középpontjában az irodalmi alkotó munka „rendet nélkülöző időben”⁸ betöltött szerepe és jelentősége áll. A két „világ” egy olyan szövegcsoporthoz találkozik, amelynek szerzője a második szofisztika egyik jelentős képviselője, Ailios Aristeidész, és amely éppen egy földrengés – Smyrna, Kr. u. 177 – kapcsán született. A 18., 19., 20. és 21. beszédről van szó (Keil kiadásának számozása szerint), amelyek a következő néven ismertek: *Monódia, Levél a császároknak, Palinódia, II. Smyrna-levél*.⁹

A szövegeket természetesen részletesen elemezték már korábban, már ami az alapjukul szolgáló konkrét eseményt, vagyis az említett földrengést és annak következmé-

nyeit illeti; mindenekelőtt a *Levél a császároknak* – Aristeidész szenvedélyes kérése Marcus Aureliushoz és Commodushoz, amely Smyrna (a mai Izmir, Törökország) újjáépítését sürgeti – váltott ki komoly vitát arról, hogy vajon támogatták volna-e a császárok a beszélő felhívása nélkül is a várost, vagy pedig mégis csak Aristeidész „szárnyas szavai” jelentették a döntő érvet a segítségnyújtáshoz.¹⁰ Erre a sokat tárgyalt kérdésre később röviden visszatérek majd; ám most egy teljesen másik megközelítést alkalmazok. Először is szeretném megmutatni, hogy ezek az aristeidési szövegek még a leginkább egyértelműen „szofista” (azaz látszólag ahistorikus és önmagukra vonatkozó) mozzanataikban is relevánsan kapcsolódnak társadalomtörténeti kontextusukhoz; másrészt pedig, hogy ezek a kapcsolódási pontok nem irodalmi megformálásuk alól vagy mögül „áshatóak elő”, hanem éppen ezen a médiumon keresztül – a saját konvencióik, struktúrájuk és tartalmuk révén – jutnak kifejezésre. Az említett kapcsolódási pontok és azok kifejezőmódjának elemzése vezet el a jelen fejtegetéseim alapjául szolgáló tézishez: az Aristeidész Smyrna-beszédeihez hasonló irodalmi művek a katasztrófát követő időszakban „rendteremtő instanciaként” szolgálhatnak, mégpedig azért, mert – legalább annyira vagy még inkább, mint az ilyen esetekben bevethető más eszközök – alapvető „rendteremtő” teljesítményt nyújtanak az érintettek számára: (1) kanalizálják a gyászt, és megerősítik a közösséget; (2) a rendkívülit újra a megszokottá redukálják; valamint (3) jövőperspektívát teremtenek, felhívva a figyelmet a katasztrófa előtti és utáni időszak közötti folyamatosságot biztosító összetevőkre. Ezt az állítást három Smyrna-beszéd elemzésén keresztül szeretném megvilágítani, szükségszerűen bevonva egy, a földrengés előtti időből, szintén Aristeidész tollából származó Smyrna-beszédet is (*Or.* 17).

A már említett, a császároknak címzett levéllel kezdem (*Or.* 19 Keil), tehát azzal a szöveggel, amelynek, mint említettem, a legújabb kutatás bizonyos önmagán túlmutató „politikai” jelentőséget tulajdonít.¹¹ Véleményem szerint ezt a hatást nem csak a patetikus, kifejezetten a tárgyról szóló felhívások érik el, mint ahogy rögtön a levél elején is láthatjuk:

Smyrna, Ázsia éke, birodalmatok büszkesége, romokban hever, tüztől és földrengéstől sújtva. Nyújtsatok, az istenekre kérek benneteket, nyújtsatok segítő kezet, ahogyan illik.

Olyan toposzok felhasználása is segít ebben, amelyek a *laudes urbium* (a városok dicsérete) műfajának megszokott nyelvéhez tartoznak, és amelyek önmagukban semmilyen kapcsolatban nem állnak a földrengéssel – ám egy olyan kiváló szónok, mint Aristeidész, addig tudja forgatni ezeket a közhelyeket, amíg el nem kezdenek működni az adott szituációban, és megfelelő argumentációs eszköznek nem bizonyulnak. Így például az *enkómionok* bevett eleme a provinciális városok Róma dicsőségének előmozdításában szerzett érdemeinek méltatása, amit Aristeidész más alkalommal akár még bosszankodva félre is tesz; így például a földrengés előtt keletkezett *I. Smyrna-levélben* ezt mondja:¹²

Sok más harcot is említhetnénk, különösen azokat, amelyeket nemrégiben értetek és veletek harcoltunk meg minden lehetséges alkalommal – olyan leírás volna ez, amely sok időt venne igénybe. De miért is időznénk ezeknél az eseményeknél?

1. kép. Ailius Aristeidész márványszobra. Róma, Vatikáni Múzeum (forrás: Wikipedia)

És éppen ezt, az *I. Smyrna-levélben* műfaji toposzként megjelenő elemet fejt ki hosszan a *Levélben*:

Ám nem pusztán szépségével szolgált rá a város a megmenetésre, hanem azzal a lojalitással is, amelyet irányotokban mutatott minden időkben: hiszen részt vállalt az Antiochos elleni harcban, az Aristonikos elleni harcban, ellenállt az ostromoknak, nem jelentéktelen harcokban küzdött, és minderről nem is olyan régen még a kapuin található emlékeztető jelek tanúskodtak. Amikor pedig később a seregeknek már ruhája sem volt, és a vezérek elesett, akkor a város polgárai bevették a városba és a mai kapukon belül temették el, a katonáknak pedig mindenki adott egyet-egyét a saját ruhái közül.¹³

Smyrna hellénisztikus kori történelmének fenti tömör összefoglalása eléggé kézenfekvő célt szolgál, amelyet maga Aristeidész is kifejt: azért idézi a császárok emlékezetébe Smyrna

Rómáért végrehajtott „hőstetteit”, hogy megnyerje jóindulatukat.¹⁴ A múlt érdemeinek olyan újra-tudatosításáról van tehát szó, amely lekötelezi a császárokat a város felé, jó esélyeket teremtve az újjáépítésnek. Ebben az esetben a toposz kifejtése sürgető aktuális ügyet szolgál.

A *Palinódiaként* emlegetett 20. beszédben, amelyet Aristeidész néhány hónappal a földrengés után írt meg és „Ázsia egész közösségének” küldött el, más példákat is láthatunk toposzok rafinált, a földrengés által megkérdőjelezett rend helyreállítását szolgáló aktualizálására.¹⁵ Smyrna újjáépítése már folyamatban, és a város új virágkorát éli (legalábbis Aristeidész szerint); mindez pedig azoknak a császári pénzadományoknak köszönhető, amelyeket maga Aristeidész kért a 19. beszédben. Hiszen a császári segítség, még ha elvárták és szükségesnek is mutatkozott, mint Smyrna esetében, akkor is felvetette a kedvezményezett város autonómiájának (vagy legalábbis az autonómia látszatának) sérülését:¹⁶ így Smyrnában is mindenáron meg kellett akadályozni, hogy a császári adományok „alamizsnaként” kerüljenek be a köztudatba, különösen, ha ennek „Ázsia közösségének” többi tagja is tanúja volt, tehát mindazon városok küldöttei, amelyekkel szembeni fölényét Smyrna az évtizedek óta tartó rangviszályban oly erősen bizonygatta.¹⁷

Aristeidész tudatában volt ennek a problémának, és meg is oldotta, méghozzá egy toposz segítségével. A bemutató beszédekről szóló első értekezésében Menandros rétor „Eredet” címszó alatt (353.5–359.15) elmagyarázza, miként kell megírni egy város *enkómionját*. A dicséret mindenekelőtt a város alapítóját illeti (353.5–30). Ez a toposz végigvonul a Smyrna-beszédeken, bár kontextustól függően szándékosan kisebb-nagyobb változtatásokkal.¹⁸ A bevett séma szerint – amely például Strabónnál jól megfigyelhető – Aristeidész mindig abból indul ki, hogy a történelem során Smyrnát *háromszor* alapították meg,¹⁹ ám a három lehetséges helyet különböző beszédeiben a helyi hagyományok sokaságából kiválasztott különböző alapítók neveivel tölti be:²⁰ a 17.2–5-ben és a 21.3–4-ben az alapítók sora Pelops, Théseus és Nagy Sándor; a 19.4-ben Lysimachost, Nagy Sándort és Théseust egy *praeteritióba* foglalja bele, „melyben felszólítja a császárokat, hogy legyenek a város új alapítói”;²¹ a 20.5-ben pedig – az újjáépítés megkezdése után – ténylegesen fel is veszi a császárokat az alapítók sorába Théseus és Nagy Sándor után:

Korábban Théseust és Alexandrost ünnepeltük, előbbi hitem szerint azért, mert a leginkább emberbarát volt a görögök között, utóbbit pedig mint a harcban tanúsított

2. kép. Az egykori Smyrna agorájának romjai a mai Izmir város területén (forrás: Wikipedia)

bátorsága miatt a leginkább csodálatra méltó királyt; ám most még csillogóbb és hatalmasabb alapítókat (oikistas) kaptunk a korábbiakhoz (...). Így tehát úgy tűnik, minden a számára kijelölt mederben haladt. Théseus vitte végbe az első alapítást, Alexandros kibővítette a várost mai alakjára, és a harmadik kéz, a mindenhatóké, felemeli és újra-rendezi.²²

Aristeidés itt hallgat a további lehetséges alapítókról, Pelopstról, a smyrnai amazonokról, valamint Lysimachosról: számára a császárok segítségével kivitelezett (újra)alapítás (még mindig) a harmadik. Másként fogalmazva: a földrengés után újjáépített Smyrnára még mindig érvényes az, amit a földrengés előtt írt 17. beszédben megfogalmazott, tehát hogy Smyrna (még mindig) „az ősvárostól számítva a harmadik” (17.2). Aristeidés a 20. beszédben, amennyire csak lehetséges, megpróbálja elmosni a földrengés által okozott pusztítás tényét, olyannyira, hogy azt állítja: Smyrnában „minden a számára kijelölt mederben haladt”, mintha a császárok akciója pusztán a már korábban említett „három alapítási fázis sémáját” beteljesítő – és bizonyos értelemben előre látott, sőt teleologikusan szükséges – utolsó lépés volna. Aristeidésnek sikerül az a mutatvány, hogy egy zavaró tényezőt – ti. a császárok beavatkozását a város életébe egy természeti katasztrófa után – az élet megszokott medrébe tereljen, mégpedig az *enkómion* retorikájának segítségével, amely biztosítja az eszköztárat (a *topos tu genust*, az alapítók magasztalásával) az idegen császárok integrálásához a város énképébe: az *oikistés* („alapító”) szó önmagában tompítja a császárok beavatkozásának kellemetlen voltát, hiszen az alapítói miatt nem kell szégyenkeznie a városnak, sőt büszke lehet rájuk.²³

A Smyrna-beszédeknek a retorikai toposzok életre keltéséből kiinduló olvasata végül egy olyan szöveghely megvilágításához is hozzájárulhat, amely már sok fejtörést okozott a kutatóknak, és amelyre véleményem szerint eddig nem született kielégítő magyarázat: az utolsó Smyrna-beszéd záró bekezdéseiről van szó (21.14–15). Ez a beszéd a kutatás jelenlegi állása szerint ugyanazt a beszédszituációt feltételezi, mint az *I. Smyrna-levél*, tehát egy római helytartó Smyrnába érkezésekor elhangzott üdvözlő beszéddel (*prosphónematikos*) van dolgunk;²⁴ ám az előbbtől eltérően a *II. Smyrna-levél* már a Kr. u. 177-es földrengés után született. Miután a szöveg 10–13. bekezdéseiben Aristeidés bőségesen méltatta a város már majdnem befejezett újjáépítését, kvázi metatextuális gesztussal²⁵ felhívja a figyelmet a beszéd alapjául szolgáló *laudes urbium*-motívumra: „a Melés [Smyrna folyója] méltatását átengedem másoknak” (21.14).²⁶ Ez a bejelentés azért meglepő, mert a táj természeti szépségeinek (*physis*) méltatása magától értetődő módon hozzátartozott az *enkómion* „kötelező pontjaihoz”. Menandros rétor első értekezése a bemutató beszédekről többször is tárgyalja ezt a pontot: amennyiben egy hely (*chóra*) természetét (*physis*) kell dicsérni, úgy el kell mondani róla, hogy „kiaszott és víztelen, vagy pedig ragyogó és vízben gazdag” (345.1–2); egy város (*polis*) *enkómion*járól szóló rész pedig további utasításokat tartalmaz a folyókkal kapcsolatban (347.7–9; 349.25–27).

Ennek a – többek közt Menandros rétornál kifejtett – szokásnak megfelelően Aristeidés becsülettel magasztalta is a Melést a még a földrengés előtt született 17. beszédben (14–15):

Dísz ő a kapuk előtt, aki Apollón Agyieusként őrzi a város bejáratát: Melés a neve, a forrásától egészen a tengerig a nimfák csatornája és folyóvízű fürdője, majd egy rövid szakasz után Néreus Néreidáit fogadja. A Melés üregekből, épületekből, fákból és a folyó ágyának közepéből fakad, és előretör (...) egészen a tengerig. Felső forrásvidéke kör alakú, és leginkább egy nyaklánchoz hasonlatos, az alsó szakasza viszont olyan, mint a hullámozó tengerszoros. A torkolatnál zúg a legkevésbé, inkább kisimítja a háborgó hullámokat és lágyan összekapcsolódik a tengerrel, felduzzasztva azt, ha a szelek feléje hajtják, és vele tart, amikor visszalép. Egységes felületet mutat a kétféle víz, úgy, hogy nem is láthatjuk meg egyesülésük pontos helyét. Azt pedig, hogy halak nyüzsögnek benne, amelyek olyan szelídek, hogy a parton tartózkodó emberek lakomáin is részt vesznek, a fuvola hangjára helyükön táncra perdülnek, és féktelen jókedvükben bukfencet hánynak, ezt bármelyik gyerek el tudja mondani, és mindenki láthatja. A folyó nemes szülötte Homéros, minden görög közös nevelője és barátja, akivel minden gyerek megismerkedik az apja révén. Ezért úgy vélem, mindenki helyesen jár el, amikor első beszédét, ahogy az első hajszálat is, a Melés forrásához viszi – Homéros szerint a Spercheioséhoz – mintegy áldozatként, és Homéros kedvéért megénekli a folyót.

Az a bejelentés, hogy a Melés méltatását másoknak engedi át, pusztán *praeteritió*nak tekinthető a 21.14-ben, hiszen Aristeidés valójában nagyon is magára vállalja ezt a feladatot, sőt beszédét ezzel a magasztalással koronázza meg. A záró rész kiemelt jellege, valamint az említett *praeteritio* különleges figyelmet irányít a Melés folyó dicséretére az *Or.* 21-ben. Aristeidés itt egy olyan elemhez nyúl vissza és fejt ki azt részletelesen, amelyet az *Or.* 17-ben már röviden megemlített: a folyó kör alakú formájáról van szó, amely miatt egy lánchoz hasonlítható.²⁷

A Melés méltatását átengedem másoknak. Noha legjobban mégis ő méltatja magát, ha megfigyeljük, mennyire egyforma mértékben érinti nyár és tél, hogy esőzések idején sem válik erőszakossá, de a szárazság sem téríti el, hanem, akárcsak a többi állandó dolog, örökösen megtartja ugyanazt az alakot és ugyanazt a szintet. A Melés nem is változókéony, és természetével ellentétes volna a távozás; mintha szeretője volna a városnak, aki nem mer túlságosan eltávolodni tőle, mert, úgy hiszem, múlhatatlanul szereti és múlhatatlanul óvja. Így húzódik végig a város egy részén, és ugyanott ér véget, ahol elindult. Ezt az utóéneket [a Melésről] – nyilván a nimfák hatására – mintegy elragadtatásban írtam, anélkül, hogy szándékomban állt volna.

Feltűnő, hogy a Melés méltatott tulajdonságai a természeti erőkkal szemben tanúsított közömbössége, változtathatatlansága, mozdíthatatlansága, a város iránti kitartó szeretete és örök hűsége, amelyek az ölelés képében teljeseznek ki. A dicséret más lehetséges tárgyairól, amelyek az *Or.* 17-ben még megjelennek – a nimfák fürdőiről, a táncoló halakról, a Melés mellett született (Melésigenés) Homérosról – immár nem esik szó. És még ha Aristeidés ezt állítja is, a Melésnek az *Or.* 21-ben ily módon megalkotott ábrázolása nem valamiféle elragadta-

tás következménye, hanem éppenséggel a *physis*-téma gondos kidolgozása, amelyben a szerző a hangsúlyt szándékosan egy olyan aspektusra helyezi, amelyre a katasztrófa utáni időszakban különösen érzékenyek voltak a smyrnaiak, hogy ti. nem minden veszítette el a városukban visszavonhatatlanul az eredeti – és szép – formáját, és a régi Smyrna nyomai, így a Melés is, még mindig láthatóak. A folyó továbbra is szereti és védi a várost, és a föld mozgásának hatására nem vált az ellenségévé, amennyiben a földrengés okozta károkat nem súlyosbította például áradással. A Melés rászolgált a dicséretre, hiszen nem volt magától értetődő az, hogy nyugodt maradt: a hidrogeológiai áttörések az ókorban is a földrengés következményei közé számítottak (vö. pl. Cassius Dio LXVIII. 25. 6: „és sok víz, amely korábban nem volt látható, a felszínre tört, míg számos folyó elapadt”). Innen olvasva²⁸ az *Or.* 21 Melés-szakasza nem a témához nem tartozó elkalandozás („a Melés méltatását átengedem másoknak”), amely magát a szerzőt is elbizonytalanítja (vö. „elragadtatás”), és pusztán a retorikai előírások okán kerül bele a szövegbe, hanem éppenséggel annak a példája, hogy az előírások végrehajtása mindennek nevezhető, csak épp mechanikusnak nem, ráadásul társadalmilag releváns, „rendet teremtő” üzenettel gazdagodhatott.

Aristeidés Smyrna-beszédeinek példáján jól látszik, hogy a rend egy szélsőséges természeti esemény által kiváltott megbomlásának milyen hatásos ellenszere lehet az irodalom teremtő ereje. Az irodalom – egy Grass-kutató szavaival – megpróbál „rendet teremteni a nagy zűrzavar peremén”,²⁹ hiszen képes olyan világot alkotni, amelyben alig változott valami – vagy ha mégis, csak a dolgok javára. Az irodalom pansz-

kodhat, alapíthat új identitásokat vagy védheti a régit, mutathat a jövőbe, és – Günter Grass szavaival – „a tehetetlenségtől kicsikarhat egy halk »csakazértist« (Grass 1987, 86–87).³⁰

A korábban röviden érintett kérdés, hogy Aristeidés *Levelé*-nek cselekvési javaslati valóban az indítógomb megnyomását jelentették-e a császárok segítő szándékának vonatkozásában, nem válaszolható meg teljes bizonyossággal. Már a kicsit későbbi kortárs, az életrajzíró Philostratos is árnyaltabb elemzést javasol Aristeidés szavai és Marcus Aurelius tettei viszonyát illetően, és kizárja az egyértelmű „igen/nem” alternatívákat:

Ezt nem azért mondom, mintha nem a császár állította volna helyre a lerombolt várost, amelyet, ameddig az állt, csodált, hanem azért, mert fejedelmi és nemes természetű emberek, amennyiben tanács és rábeszélés biztatja őket, még inkább fellángolnak, és ez nagy buzgalommal unszolja őket a jócselekedetekre.

A lényeg azonban sokkal inkább az, hogy Aristeidés „szárnyas szavai” – *stricto sensu* politikai hatékonyságtól eltekintve – politikailag *lato sensu* működtek, vagyis a polis élete szempontjából voltak relevánsak, amennyiben hozzájárultak ahhoz, hogy saját tartalmukkal és formájukkal (amelyekre a fent felsoroltakon túl számos más példa is akad) segítsenek feldolgozni a földrengés által okozott traumát, és ezáltal megtartsák a fenyegetett társadalmi rendet.³¹ Ahol „minden üszkösön feketélt”, ott már ez is sokat jelentett.

Verebics Éva Petra fordítása

Jegyzetek

A szerző német nyelvű konferencia-előadásán alapuló tanulmány az itt olvasható magyar fordításban jelenik meg először. Az olasz idézetek fordításáért köszönet Konrád Eszternek. (*A szerk.*)

- 1 Az elbeszélés alkalmi jellegéhez, amelyben a barokk költői kör mögött a Richter által 1947-ben alapított „Gruppe 47” sejlik fel (anélkül, hogy a külső indíték kárára válna a cselekmény belső zártságának), vö. Hoffmeister 1981, 178; Zimmermann 1988, 141–148, 157–158; Graf 1989, 282–283; Steinig 1992, 188, 200–201, 204–209; Tucci 2006, 104–107, 114, 118–121.
- 2 Az a kérdés, hogy vajon az irodalom képes-e, és ha igen, milyen mértékben képes az emberi kifejezőkészséget látszólag meghaladó szélsőséges eseményeket és helyzeteket (legyen az háború vagy a kalkuttai nyomor, mint *A halban*) mindennek ellenére közvetíteni („hogyan képviselhető a valóság a játékban”), már a hatvanas évektől erősen foglalkoztatta Grass: vö. Hoffmeister 1981, 280; Zimmermann 1988, 162; Graf 1989, 285, 291.
- 3 Az irodalom és a valóság viszonyának ezen aspektusáról („mennyire kell a játéknak a valóság részévé válnia”) Grassnál és különösen a *Vesztfál csevelyben* lásd Hoffmeister 1981 (idézet a 280. oldalról); Zimmermann 1988, 162; Steinig 1992, 192–193; Graf 1989, 286; Tucci 2006, 107.
- 4 Vagy éppen a második világháború, amelyre Grass gondolatai az elbeszélés fikciója mögül irányulnak. Arról a Grass generációja számára égető problémáról van szó, amelyet Theodor W. Adorno alábbi mondata foglal össze tömören: „Auschwitz után verset írni barbárság.” Ehhez lásd Steinig 1992, 198; Tucci 2006, 105–106; 111–113.

- 5 A definíció Alcocktól (2001, 323) származik, aki azonban szembe száll ezzel az állásponttal.
- 6 A „buborék” definíciója Brunttól (1994) ered, és azt a kiemelkedő „politikai” jelentőséget kérdőjelezi meg, amelyet Bowersock alapműve (1969) a második szofisztikának tulajdonít. Bowersock értékelését korábban már Bowie is kritizálta (1982).
- 7 Természetesen nem az egyetlen korabeli irányzat volt, még a prózán belül sem: vö. Brunt 1994, 37–46. Maga a „második szofisztika” megnevezés közismerten Philostratos *Vitae Sophistarum* (Kr. u. 200 körül) című művére vezethető vissza.
- 8 Günter Grass „gonosz időkről” beszél *A hal* című regényében.
- 9 A Smyrna-beszédek fordításának alapját Schwarz 1885-ös fordítása képezte, bizonyos szükséges változtatásokkal és – mindenképp előttről helyesírási – aktualizálással.
- 10 Aristeidés levelének valódi hatékonysága ellen érvel Brunt 1994, 34, 37. jegyzet: „Az uralkodók Augustus óta támogatták a katasztrófák által sújtott városokat (*Res gestae* App. 4); Marcus Aurelius csak követte ezt a hagyományt.” Ezzel szemben foglal állást Anderson 2007, 341 („Félrevezető azt gondolni, hogy minden, ami fennmaradt, »puszta retorika«, vagy éppenséggel hogy az olyan művek, amelyek nagymértékben retorikai eszközökre támaszkodnak, ne járulhattak volna hozzá valamilyen módon a társadalmi és politikai valósághoz. Legalábbis valamiféle tanújelét láthatjuk annak, hogy például Ailios Aristeidés és társai valóban hatásos beszédet tudtak írni a város helyreállítása érdekében a nagyon is valóságos katasztrófának számító földrengés után. Philostratos konkrétan utal Aristeidés folyamodványára, amelyet a smyrnai földrengés után Marcus Aureliusnak címzett”); és mindenképp

- Franco 2005, 486–487, 497–498, 509–510. Még a második szofisztika tényleges hatásában erősen kételkedő Bowie is Aristeidés mellett áll ebben az esetben: „Természetesen emlékeznünk kell arra, hogy a szofista Aristeidés levele állítólag könnyekig meghatotta Marcust, és ezáltal biztosította a segílyt a földrengéstől sújtott Smyrna számára” (Bowie 1982, 38; vö. még 51).
- 11 Vö. 10. jegyzet.
 - 12 Az *I. Smyrna-levél* esetében olyan beszédről van szó, amely egy Smyrnába érkező római helytartó dicséretére született. A beszéd címzettjének és indítékának kérdéséhez lásd Behr 1981, 356, 1. jegyzet.
 - 13 Az említett események történeti analiziséhez lásd Franco 2005, 450–470, 483.
 - 14 Aristeidés arra törekszik, hogy a Smyrna és Róma között fennálló kapcsolatok történetét mintegy kontinuumként rekonstruálja, mintha a politikai struktúrák és a hatalmi viszonyok a korai hellénisztikus kor óta semmit nem változtak volna. A város „önállóságának” látszata megőrződik, legalábbis a retorika világában: „A város mint olyan nem »római«, hanem görög: semmi változás nem látszik a pozíciójában, az önállóságában... Nincs szakadás a folytonosságban a Kr. e. 2. századi diplomáciai kapcsolatok és a provincia aktuális valósága között: minden egy folytonos és változatlan kapcsolatban belüli fejlődésének tűnik. A birodalom a maga adminisztrációs struktúráival mintha egyáltalán nem is – vagy éppen csak hogy – létezne” (Franco 2005, 451).
 - 15 A beszéd címzettjének és indítékának kérdéséhez lásd Behr 1968, 113; Behr 1981, 360, 1. jegyzet.
 - 16 „Ez [a különleges megbízottak terepszemlére küldése] minden bizonnyal komoly beavatkozást jelentett a városok amúgy megszemenően komolyan vett önkormányzásába, amelyet azonban az érintettek teljességgel vállalhatónak és megfelelőnek tartottak” (Waldherr 2001, 5).
 - 17 Merkelbach 1978, 289–290, 292–296.
 - 18 A „variáció egy témára” különböző okaihoz lásd Franco átfogó elemzését: 2005, 425–450.
 - 19 „Így Ailios Aristeidés Kr. u. 157 és 179 között írt beszédek egy csoportjában vázolja Smyrna évezredes várostörténetét. A város *katabasisa* a *Törvények* egy passzusára hivatkozik (677a), melyben Platón Dardania – a mítikus erődített város az Ida lábainál, melyet később átköltöztettek a trójai síkságra és átkereszteltek Ilionra (Trója) – leereszkedésének példájára utal, a civilizáció általános elméletének kontextusában. A *három fázis* [kiemelés tölem – L. C.] a vízözön folyamatos visszavonulásával áll összefüggésben: az emberek először a hegyek csúcán, majd ezeknek a lankáin, végül a síkságokon telepedtek meg. Ezt az elméletet jól ismeri Strabón (XIII. 1. 25.12–16)” (Ragone 1996, 903).
 - 20 „A »három város« egy, az eltérő tradíciók által összekuszált rétegződést foglalt magában, számos variánssal, melyeket csak egy ügyes válogatás tudott alkalomról alkalomra összeegyeztethetővé tenni” (Franco 2005, 427).
 - 21 Leschhorn 1984, 274.
 - 22 „Amikor Aristeidés Théseust nevezi meg a város első alapítójaként, aztán Nagy Sándort, majd a császárokat, hármass priamolát hoz létre, amely a méltatás megszokott eljárásait tökéletesíti a retorikai túlzás szellemében. Ha Théseus volt a görögök közül a leginkább emberbarát, ha Nagy Sándor volt a leginkább csodálatra méltó harci erényei miatt, a jelenlegi alapítók mindkettőt fölmúlták” (Franco 2005, 485).
 - 23 „Aristeidés... a császárok és a város (vagy inkább annak szónoka) »duettjévé« redukálja mindezt, kihasználva a hellénisztikus terminológiát, hogy úgy írja le az alapítók szerepét, mintha ők is Smyrna lakosai lettek volna. Aristeidés tehát a tagadás útját választja: a város, mely jó kapcsolatot ápol a királyával és a király, aki jutalomban részesíti a várost, már-már azt sugallják, hogy hihetünk az autonómia látszatának” (Franco 2005, 505–506).
 - 24 A *II. Smyrna-levél* megszólítottja annak a kormányzónak a fia, aki az *I. levél* címzettje volt: ugyanis fiatal emberként elkísérte apját annak első hivatalos smyrnai látogatására, és ebből az alkalomból hallhatta az *I. Smyrna-levelet* (vö. *Or.* 21.3). A két *Smyrna-levél* kommunikációs konstellációjának fenti rekonstruálásához lásd Behr 1968, 91, 1a. jegyzet; Behr 1981, 361, 1. jegyzet. Behr a két férfi személyazonosságának meghatározására is kísérletet tesz; ez a rekonstrukció a tudomány jelenlegi állása szerint biztosnak számít: vö. Franco 2005, 388, 19. és 20. jegyzetek, valamint a hozzá tartozó bibliográfia. Sokáig azt hitték, hogy a két *Smyrna-levél*ben megszólított apa és fia azonosak Marcus Aureliusszal és Commodusszal: az *I. levél* a császár Kr. u. 176-os Smyrnába látogatását ünneplné, a földrengés után született *II. Smyrna-levél* pedig Commodust hívná meg, hogy újra látogassa meg a várost – és hátrítsa el a földrengés okozta károkat. Így Boulanger 1923, 384 és Bowie 1982, 38, 35. jegyzet.
 - 25 Ez emlékeztet az *Or.* 17.7-ben kimondott ítéletre arról, hogy a múlt érdemeinek dicsérete mennyire „toposz-szerű”.
 - 26 Nem világos, hogy kit ért „mások” alatt. A Melés leírása után azt mondja Aristeidés: „a beszédnek úgy ezt, mint a másik részét meg kell őrizni a tanítványok számára” (*Or.* 21.15). Ebben Keil (1898, 27) utalást vél felfedezni arra, hogy a híres szónok mellett annak egyik tanítványa is tarthatott egy beszédet a kormányzó tiszteletére, amelyben a város fő folyójának szokásos magasztalása lehetett legjobban kidolgozva (osztja ezt a véleményt Hug 1912, 123; ellenzi viszont Boulanger 1923, 390, 1. jegyzet: „Ez nyilvánvalóan erőltetett magyarázat”). A legújabb kutatások szerint nem egyértelmű, hogy Aristeidésnek a többi szofistához hasonlóan saját iskolája lett volna; vö. Brunt 1994, 33: „Aristeidésnek valószínűleg nem voltak tanítványai.”
 - 27 Arra, hogy Aristeidés két teljes bekezdésen keresztül kizárólag ezt a témát tárgyalja, már Boulanger (1923, 390) is figyelmeztet, de anélkül, hogy ebből következtetéseket vont volna le a szakasz értelmezésére nézve, amely számára „mysterieux” maradt (uo., 1. jegyzet). Hug 1912 értelmezéséhez lásd a következő jegyzetet.
 - 28 Hug (1912, 124) szintén komolyan veszi a méltatást, amely a folyónak a város irányában mutatott hűségét dicséri, noha ő még a *II. Smyrna-levél* kommunikációs helyzetének régi, hibásnak bizonyult értelmezéséből indul ki (lásd fent a 24. jegyzetet): „A Melés ábrázolásában Commodusnak címzett rejtett intést találhatunk. Hiszen a rétor szándékosan nem azt dicséri a Melésben, ami változékony, mint a 17. beszédben, hanem annak legszebb tulajdonságát, hogy ti. mindig azonos önmagával, és szeretettel fordul a város felé. Nem azt akarja mondani ezzel, hogy az uralkodó *kharisa* legyen a város számára *asbestos* (múlhatatlan)? Ehhez a gondolat-hoz vezet minket a záró mondat is, amelyen a legnagyobb hangsúly van: »Újítsa meg Commodus apjának uralmát, azaz maradjon meg benne az a jóindulat, amely Marcus császár sajátja volt.«”
 - 29 Hoffmeister 1981, 278.
 - 30 Azt, hogy Schütz Henrik szász udvari karmester ezen szavaiban az elbeszélés egyik központi üzenete hangzik el, amely az irodalmi alkotás értelmét és célját mutatja meg „rend nélküli időkben”, egyhangúlag felismerte a kutatás: vö. Hoffmeister 1981, 286; Graf 1989, 286–293; Tucci 2006, 119–121.
 - 31 Vö. Franco 2005, 318.

Bibliográfia

Források

- Christian, A. H. 1855. *Flavius Philostratus, des Älteren, Werke. Dritte Abtheilung. Briefe des Apollonius; Lebensbeschreibungen der Sophisten; und kleine Schriften*. Stuttgart.
- Grass, G. 1987. *Vesztfál csevely*. Ford. Márton László. Budapest.
- Keil, B. (ed.) 1898. *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia, volumen II orationes XVII–LIII continens*. Berolini.
- Radt, S. 2004. *Strabons Geographika*. Band 3, Buch IX–XIII: Text und Übersetzung. Göttingen.
- Russell, D. A. – Wilson, N. G. 1981. *Menander Rhetor*. Oxford.
- Schwarz, A. 1885. *Die Smyrna-Reden des Aelius Aristides*. Horn.

Szakirodalom

- Alcock, S. 2001. „The Reconfiguration of Memory in the Eastern Roman Empire”: S. Alcock – T. D’Altroy – K. Morrison – C. Sinopoli (szerk.): *Empires: Perspectives from Archaeology and History*. Cambridge, 323–351.
- Anderson, G. 2001. „Rhetoric and the Second Sophistic”: W. Dominik – J. Hall (szerk.): *A Companion to Roman Rhetoric*. Oxford, 339–353.
- Behr, C. A. 1968. *Aelius Aristides and the Sacred Tales*. Amsterdam.
- Behr, C. A. 1981. *Aelius Aristides. The Complete Works II (Or. XVII–LIII)*. Leiden.
- Boulanger, A. 1923. *Aelius Aristides et la sophistique dans la province d’Asie au IIe siècle de notre ère*. Paris.
- Bowersock, G. W. 1969. *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford.
- Bowie, E. L. 1982. „The Importance of the Sophists”: *YCS* 27, 29–59.
- Brunt, P. A. 1994. „The Bubble of the Second Sophistic”: *BICS* 39, 25–52.
- Demoen, K. 2001. „»Où est la beauté qu’admiraient tous les yeux?« La ville détruite dans les traditions poétique et rhétorique”: K. Demoen (szerk.): *The Greek City from Antiquity to the Present. Historical Reality, Ideological Construction, Literary Representation*. Louvain–Paris–Stanford, 103–125.
- Franco, C. 2005. *Elio Aristide e Smirne*. Roma.
- Graf, A. 1989. „»ein leises dennoch«. Zum ironischen Wechselbeziehung von Literatur und Wirklichkeit in Günter Grass’ Erzählung *Das Treffen in Telgte*”: *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Zeitgeschichte* 63, 281–294.
- Hoffmeister, W. 1981. „Dach, Distel und die Dichter. Günter Grass’ *Das Treffen in Telgte*”: *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 100, 274–287.
- Hug, A. 1912. *Leben und Werk des Rhetors Aristides*. Solothurn.
- Leschhorn, W. 1984. „Gründer der Stadt”. *Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart.
- Merkelbach, R. 1978. „Der Rangstreit der Städte Asiens und die Rede des Aelius Aristides über die Eintracht”: *ZPE* 32, 287–296.
- Pernot, L. 1986. „Les *topoi* de l’éloge chez Ménandros le Rhéteur”: *REG* 99, 33–53.
- Ragone, G. 1996. „La Ionia, l’Asia Minore, Cipro”: S. Settis (szerk.): *I Greci. Storia Cultura Arte e Società, 2.1. Formazione*. Torino, 903–943.
- Schwarz, A. 1885. *Die Smyrna-Reden des Aelius Aristides*. Horn.
- Steinig, S. 1992. „Günter Grass: *Das Treffen in Telgte*”: H. Kaiser – G. Köpf (szerk.): *Erzählen, Erinnern. Deutsche Prosa der Gegenwart; Interpretationen*. Frankfurt am Main, 188–210.
- Tucci, F. 2006. „Cultura e parodia in »Das Treffen in Telgte«”: M. Pirro (szerk.): *Ex oriente picaro. L’opera di Günter Grass*. Bari, 104–121.
- Waldherr, F. „»Der Kaiser wird’s schon richten.« Kaiserliche Fürsorge und Schadensregulierung nach Erdbeben in der römischen Kaiserzeit”: M. Frey – N. Hanel (szerk.): *Archäologie – Naturwissenschaften – Umwelt*. Oxford, 1–7.
- Zimmermann, W. 1988. „Günter Grass: *Das Treffen in Telgte*. Eine Erzählung (1979)”: uő: *Deutsche Prosadichtungen des 20. Jahrhunderts. Interpretationen*. Bd. 3. Düsseldorf, 141–167.